

3. *Купринець О.* Православна церква у міжвоєнній Польщі 1918–1939 / *О. Купринець.* – Рим, 1974. – 230 с.
4. *Николаев К.* Экспансия Рима в Россию / *К. Николаев.* – М., 2005. – 349 с.
5. *Скрутель Й.* Акція проти унії і уніатів // *Пива.* – 1922. – С. 99–103.
6. *Хомин П.* Уніаністичні наради на Велеграді // *Пива.* – 1921. – С. 287.
7. Циральний Державний архів громадських об'єднань. – Ф. 6, оп. 1, спр. 177. Статті о національній політике в Западной Украине. 1925 г., 340 арк.
8. *Stępień S.* Położenie prawno-polityczne mniejszościukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej // *RocznikHistorycznoArchiwalny.* – Warszawa, 1986. – Т. III. – S. 34–56.

Надійшла до редколегії 09.01.2013

УДК 94(47)–054.72

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛІТЕРАТУРА МОЛОДШОГО ПОКОЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ПЕРШОЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ХВИЛІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Розглянуто особливості використання художньої літератури як джерела з історії російської еміграції міжвоєнного періоду. Досліджено деякі адаптаційні механізми емігрантів на основі літературних джерел.

Ключові слова: література, еміграція, адаптація, історичне джерело.

Рассмотрены особенности использования художественной литературы в качестве источника по истории российской эмиграции межвоенного периода. Исследованы некоторые адаптационные механизмы эмигрантов на основе литературных источников.

Ключевые слова: литература, эмиграция, адаптация, исторический источник.

The specific using of fictional literature as a source of Russian emigration history during the Interwar period are examined. Some adaptational mechanisms of émigré's (emigrants) are discovered on the base of the literary sources.

Keywords: literature, emigration, adaptation, historical source.

Betrachtet wurden Besonderheiten der Nutzung von schöngestiger Literatur als Quelle für die Geschichte der russischen Emigration der Zwischenkriegsperiode. Auf der Grundlage literarischer Quellen wurden einige Anpassungsmechanismen der Emigranten untersucht.

Schlüsselbegriffe: Literatur, Emigration, Adaptation, historische Quelle.

На відміну від мемуаристики чи епістолярії, які вже не потребують аргументації на користь своєї інформативності у якості історичних джерел, художня література лише бореться за право «проливати світло» на минуле. Причому сумніви істориків стосовно можливості використовувати художню літературу в якості історичного джерела стосуються лише періодів, наближених до сучасності (XIX–XX ст.). Дослідник Нової та Новітньої доби знаходиться у ситуації надлишку історичних джерел, а тому вже на початковому етапі дослідження частіше відкидає потенційні джерела, які завідомо викривляють дійсність. Але звернення до художньої літератури було зумовлено не стільки її фактологічним потенціалом, скільки її здатністю розкривати суб'єктивні аспекти сприйняття тих чи інших подій, відбивати атмосферу епохи (система цінностей, соціальні очікування, настрої доби). Тобто художня література у якості джерела не може претендувати на доповнення чи спосіб верифікації фактів, але вона дозволяє пропикнути до тих сторін дійсності, які не можна реконструювати за допомогою документів.

Наш інтерес до художньої літератури як до історичного джерела з історії російської еміграції першої післяреволюційної хвилі був зумовлений зверненням до соціально-психологічного аспекту адаптації емігрантів. Коло джерел, які залучаються до реконструкцій подібного виду доволі вузьке (мемуари, епістолярія, канцелярські автодокументи) і вимагає розширення. Цим і пояснюється актуальність даної розвідки.

На сьогодні існує велика кількість історичних розвідок, присвячених реконструкції дійсності XIX–XX ст. на основі художньої літератури, але література представників молодшого покоління російської еміграції першої післяреволюційної хвилі поки не залучалася до подібних досліджень [1; 13–15; 20; 21; 23; 24; 35].

Джерелами даної розвідки стали художні твори емігрантської молоді, значна кількість яких публікувалася у часописі «Числа» (м. Париж), який позиціонував себе саме як журнал молодшого покоління російського біженства [26–33].

Метою цієї статті є висвітлення можливостей залучення літературних джерел до реконструкції адаптаційних процесів у середовищі російської еміграції першої післяреволюційної хвилі.

Перед безпосереднім переходом до інформаційної сторони використання художньої літератури для реконструкції адаптаційних процесів еміграції, звернемося до деяких особливостей цього виду джерел.

Неодноразово зазначалося, що особливістю відображення дійсності у художній літературі є її типізація [21; 24]. У цьому літератор наближується до дослідника, відтворюючи часте і повторюване, характерне для його епохи. У цьому виявляється схильність художньої літератури розглядати людину лише у якості типового героя своєї епохи. Типізація життєвих ситуацій героя є способом довести реалістичність художнього твору і його актуальність для читанької аудиторії. Разом із тим не можна цілком відкидати вплив особистого соціального досвіду автора на створення образів та сюжету. Здійснюючи критику художньої літератури як історичного джерела, слід її розглядати, з одного боку, як типове, з іншого – як те, що є результатом особистого досвіду автора; потрібно розрізняти автобіографічне і соціологічне у джерелі, хоча ці компоненти дуже тісно переплетені. По суті, важко посперечатися із твердженням, що художня література є «поглядом на минуле із минулого», що найповніше відповідає принципу історизму (здійснювати оцінки діянь людей з позицій їх часу) [23].

Оскільки зайшла мова про аксіологічну складову критики художньої літератури, то варто зазначити, що це джерело дозволяє реконструювати зразки поведінки та моральні норми свого часу. Для російської еміграції першої післяреволюційної хвилі за зразок норми завжди слугували російські дореволюційні стандарти. Навіть ті хто прожив у еміграції понад десятиліття, апелювали саме до російського досвіду, а не до сучасних реалій у країнах-реципієнтах. Тобто еміграція міряла своє сьогодення стандартами минулого, що створювало складнощі в її адаптації. Такі застарілі мірки створювали ілюзію, що виключно еміграція переживає кризовий етап.

Аналізуючи художню літературу з позиції історичного джерела, варто пам'ятати про моралізаторство письменників. Література, не менше ніж історія, претендує на роль вчителя життя [1]. З одного боку, це підвищує цінність художніх творів як історичного джерела – літератори пишуть про те, про що мемуаристи замовчують, виправдовуючи себе. З іншого боку, дидактизм літератури настановує письменників на гіперболізацію проблем, акцентуацію уваги на них, а не на нормі. Іншими словами, у літературних творах девіантне постоє ніби під збільшувальним склом.

Особливістю літератури еміграції молодшого покоління було прагнення «навчити батьків». Для значної кількості емігрантської молоді саме звернення до літератури було останнім шансом бути почутим старшим поколінням. Через літературу молодше покоління еміграції намагалося «розкрити очі» старшому [2].

Особливістю літератури молодшого покоління російської еміграції було осмислення досвіду самого вигнання («великого очікування», як зазначали емігранти). Якщо для старшого покоління тим досвідом, який потрібно ще раз пережити і взяти у нього уроки, були роки революції у Росії (за яку, до речі, у старшого покоління було почуття провини), то літературна молодь зосередилася саме на еміграції. Особливістю протікання років вигнання для цього покоління було те, що культурна адаптація у країнах-реципієнтах співпала із завершальним періодом соціалізації. Вигнання стало часом самореалізації. Емігрантська молодь мала можливість порівнювати особисті досягнення із досягненнями однолітків із числа іноземців, а відповідно, якщо результати такого порівняння були неприємними, то шукати виправдання для себе. Ним могла стати політика країн-реципієнтів стосовно мігрантів, світова економічна криза, небажання покоління батьків поділитися місцем під сонцем (сторінками у виданнях стосовно молодих літераторів). Якщо для старшого покоління еміграція стала часом туги за Батьківщиною, для молодого покоління це був час суму за персалізованими можливостями. До того ж опис емігрантського буття був тею незайнятою нішею, якою могло в літературі скористатися саме молодше покоління.

Література дає можливість виокремити деякі механізми адаптації російських біженців, які не знайшли відображення у інших джерелах. Зокрема, у повісті В. Набокова «Машенька» ми стикаємося із пошуком позитиву у вигнанні, порівняно із Росією. Стосовно Франції автором вживається така характеристика: «Культурная сторона, не чета нашей сторонушке» [16, с. 30].

Ще один механізм пристосування до нового середовища, який знайшов відображення у літературі – конструювання нових соціальних категорій. Для більшості емігрантів не просто припизливим, а травмуючим було різке падіння соціального престижу їхньої професії, ключовою темою літератури вигнання став різкий контраст між духовними запитами особи та її життєвими реаліями. Чи не найбільш яскравий літературний образ (часто повторюваний) – це російський таксист, колишній білий офіцер, який пропускає можливість підзаробити, читаючи па зупинках, або ж сам долучається після важкого ро-

бочого дня до літературної творчості. У цього образу був і реальний прототип – емігрантський письменник Гайто Газданов [4–11]. Щоб знизити напруження від перебування на нижчих соціальних щаблях, емігранцією було введено соціальну категорію «читаюча публіка». У літературі ми часто зустрічаємо, що відмова від читання сприймалась як характеристика крайнього згасання людини. Не менш частим є підкреслення, що читання серйозної літератури – національна риса росіян. Більшість їх іноземного оточення обмежується літературою низького гатунку [27; 31; 34].

Часто у літературі підкреслюється, що процес адаптації був взаємним – французи та німці також адаптувалися до росіян, цим автори піби доводять рівнозначність народів, та навіть вміння емігрантів де в чому «диктувати умови» у відриві від дому [11; 12].

Література дає можливість повніше простежити сімейне життя емігранції. Мемуари, як правило, менше уваги приділяють сімейному колу, традиціям, домашньому побуту тощо. Про настільки інтимні сторони життя писати в ту епоху було не прийнято. І якщо у спогадах (частіше жіночих) дослідник і знаходить інформацію про сімейне оточення автора, то ця інформація піби «пробивається» крізь подієву канву чи роздуми мемуариста. Для літераторів сімейне життя їх героїв не являло собою щось особисте, таке, на чому стояло стичне табу. А літературна тенденція до типізації дає можливість говорити про те, що сцени сімейного життя, розкриті поміж основною сюжетною лінією у творах, були характерні для значної кількості біженців з описуваного серсдовища [4; 8; 12; 17; 19]. Літератори через опис сімейних взаємовідносин розкривають ще один адаптаційний механізм біженства – втеча у сімейне життя від зовнішнього оточення, яке сприймалося як вороже. Так, у повісті Ж. Кесселя «Княжі почі» зустрічаємо два приклади, коли батьки-емігранти докладають максимуму зусиль, щоб зробити життя своїх дітей щасливим. Пристарілий працівник типографії Борков щодня ходив на роботу пішки багато кілометрів, отримував 1200 франків, а жив та харчувався у приміському пансіоні з дев'ятнадцятилітнім сином за 1000, причому про працевлаштування хворого юнака у даному випадку не йшлося [12, с. 22–32]. А працівник індустрії пічних розваг на вулиці Пігаль влаштував імєнини для своєї малої дочки, яку намагався повністю ізолювати від своїх пічних занять, замішовав їй і батька і матір [12, с. 243–247].

Але від такого «заглиблення у сім'ю» часто спостерігався зворотний ефект – роздратування від необлаштованості побуту, яке виливалось у розчарування у рідних і роздатування від них. Подібна тен-

денція описана у романі О. Балуніної «Тіло». Головна героїня так характеризує себе: «Стандартная женщина в эмиграции. Та, которую революция и последовавшие за ней разрушительные годы, от юности враз перекинули к предверию старости, втиснули в однообразный, неизбежный уклад». Ця жінка, яка попри непристосованість, намагається створити домашній затишок у бідній оселі, найбільше розчарується тим, що побут вплинув на світогляд її дочки, що вона далека від ідеалізму батьків. Характерна заява дівчинки-емігрантки: «Любить можно только богатого. Я выйду замуж за инженера, хоть какого угодно уroda, только чтобы много зарабатывал. У меня будет шикарная квартира и автомобиль» [31, с. 34–50]. Як бачимо, не менш значимою, ніж адаптаційні механізми, тематикою літературної творчості російської еміграції була трансформація морально-етичних норм.

Літератори неодноразово зазначали, що визначною рисою еміграції стала гонитва за легкими та швидкими грошима. Приклад можемо знайти в оповіданнях зі збірки А. Седих «Астрономи з Босфора». Молоді люди заробляли на життя у Константинополі, видаючи себе за астрономів, показуючи перехожим Місяць у стару підзорну трубу на шптиві. Така, по суті, афсра дозволила молодим людям безбідно протриматись декілька місяців, аж поки небо не затягло хмарами і Місяць став недосяжним для їх очей [22]. Багато в чому таку поведінку емігрантів слід розглядати як рецидив Громадянської війни. Втомлені постійними майновими та побутовими негараздами, люди хотіли їх подолати за максимально короткі строки, окрім того, сама ситуація війни вимагала швидких реакцій. Звиклі до припвидшеного плину часу емігранти розраховували на можливість вирішити фінансові негаразди максимально швидко – тут і зараз. Громадянська війна, яка передбачала можливість втратити не лише майно, а й саме життя у будь-яку мить, призвела до того, що у емігрантів згодом спостерігалось аномальне прагнення до розваг. Ніби рефлекторно, емігранти насолоджувались моментом, бо війна привчила до того, що наступного такого моменту може і не бути. Літератори неодноразово зазначали, що мрія біженця: «Накопичити і нічого не робити». Проте, що подібна проблема існувала, ми можемо знайти достатню кількість свідчень, але таке гультіпайство не завжди викликало осуд у літераторів та публіцистів. Дехто приписував його національній рисі – російському максималізму, тасмницям російської душі, яку не дано зрозуміти приземленим європейцям. Так, у вже згадуваній повісті Ж. Кесселя «Княжі ночі» у якості благородного вчинку подано той

факт, що князь Ашкеліані продав останню фамільну реліквію – кинджал, влаштував для співвітчизників Новий Рік з метою пустити пил у очі господарці пансіону – «Пусть знает, как русские на последние гуляют» [12, с. 32–55]. У літературі зустрічається немало прикладів ставлення до багатства, як випадковості. У повісті «Повернення Будди» головний герой-студент отримує у спадок чимало коштів від колишнього жебрака, якому він допоміг, давши йому 10 франків, не маючи меншої купюри, що було сприйнято у якості великої щедрості. В свою чергу, жебрак став багатієм, отримавши спадок від брата, який потонув під час купання у Балтійському морі (власникам майна з числа росіян у Прибалтійських країнах вдалося зберегти свої статки) [9]. Те, що приходить як випадкове, так само може і піти, навчені роками революції та вигнання, емігранти не сприймали втрату майна, як щось катастрофічне.

Безліч прикладів у літературі того, що накопичення в принципі не було властиве емігрантам. А якщо траплялись такі, хто ставав на плях бюргерського способу життя, то наступав момент, коли брав верх саме російський максималізм. Головний герой оповідання А. Алфьорова «Море» колишній матрос «не найкращих моральних якостей» працював поблизу Парижа на каучуковому заводі, накопичив статок у 15 тисяч франків. Пристрастився до позичання під відсотки. І мав перспективу примножити свої копгги за рахунок вдалого шлюбу, але вигреш 100 тис. франків призвів до того, що ця людина прогуляла всі кошти за три місяці і влаштувалася працювати шофером таксі [33, с. 70–79]. Звичайно, що серед емігрантів траплялися і вдалі підприємці, згадаємо хоча б Марію Павлівну, велику княгиню та власницю вишивального дому «Кітмар», компаньйонку Коко Шанель [3]. Багато хто «зробив себе сам» (цим до речі пишався і В. Набоков) [17; 18]. Тобто ми не можемо генералізувати промотування грошей до основної моделі поведінки російських біженців, але не можемо відкидати її наявності як такої у вигнанців.

Деколи ми зустрічаємо парадоксальні випадки – мораль емігрантської молоді заохочувала «ничего неделание». Виділятися статками з-поміж основної маси суперечило колективістським началам, на яких була вихована більшість військових. Нажити статок – значило прив'язати себе до закордонного життя, відмовитися від ідеї боротьби за Росію У контексті прагнень відвоювати Росію логічним видавалося не життя, а виживання в еміграції. Традиційним був розмірений без надзусиль ритм життя богеми на Монпарасі, але це не було виключно російською рисою. Приклад молоді людини, яка має мож-

ливості і не реалізує їх, можна знайти у повісті Г. Газданова «Історія однієї подорожі». Молодий Володимир працює у фірмі брата з продажу автомобілів на посаді перекладача кореспонденції, може заробляти більше на продажах, але відмовляється на користь роботи, де не треба великих зусиль. Володимир виїхав із Росії малою дитиною і завжди був під опікою старшого брата Миколи. Варто припустити, що турбота брата, який намагався вберегти останню рідну людину, призвела до споживацтва Володимира. Але у творі він зображений жертвою – відірваний від Батьківщини, він не бачить сенсу життя [4].

Літератори стали на виправдання жінок, які пішли на заробітки на піщий Пігаль – у кабарс та інші заклади, які надавали в тому числі інтимні послуги. Ці жінки зображені мученицями. Часто емігрантські літератори доводять, що торгівля своєю красою та тілом була в ім'я збереження кохання. Головна героїня «Іноземця» І. Шмелева працює співачкою у кабарс, щоб оплатити лікування від туберкульозу коханого, колишнього офіцера, її мрія заробити коштів на ферму [34]. Ще гірша ситуація зображена у розповіді В. С. Яновського «Тринадцять». Дружина займається проституцією, а її чоловік змушений в цей час ходити за вишивкою та закускою для клієнтів, але торгівля тілом не значить у творі морального зубожіння [27, с. 129–147]. Враховуючи вплив М. Достоевського на літературу еміграції загалом, не можна не простежити впливу окремого образу Софі Мармеладової зі «Злочину та кари».

Не засуджується емігрантами і життя за підставними паспортами, що зафіксовано у літературі [6]. Всі російські біженці мали право на напсенівський паспорт – паспорт людини без громадянства чи підданства, який видавався Лігою Націй з ініціативи Ф. Напссна. Життю власника такого паспорта нічого не загрожувало, але анатриди мали проблеми з візами та працевлаштуванням. У середовищі російської еміграції не вважалося за злочин дурити уряди країн-реципієнтів, використовуючи паспорти їх громадян. А вже середовище країн прибуття сприймалося як чуже чи навіть вороже.

Продовжуючи тему відображення взаємовідносин російської еміграції із населенням європейських країн у художній літературі, зазначимо, що автори доволі часто вкладали в уста європейців, героїв їхніх творів, характеристики біженців. Та ці характеристики не є свідченням бачення росіян європейцями, які вступили із ними у безпосередній контакт внаслідок велького ісхода. Вони більшою мірою характеризують очікування російської еміграції від міжконтинентної взає-

модії з європейцями, те, яким бачилося біженцям ставлення до них населення країн-реципієнтів.

Ж. Кессель, розповідаючи про життя емігрантів у приміському пансіоні мадам Мезюре, створює таку картину: «культурний шок» пережили, скоріше, не біженці, а сама власниця пансіону. Її дивувала неповага росіян до часу обіду, прибирання та сну, здатність трьох людей винаймати одне ліжко і спати на ньому по черзі, працюючи у різний час доби, але поступово господарка пансіону звикла до мешканців, вважаючи їх за «своїх» [12, с. 12–22]. У цьому сюжеті проявилось стереотипне уявлення емігрантів про те, що вони своєю харизмою змусять іноземне оточення пристосовуватися. Таке уявлення часто створювало внутрішньособистісні конфлікти для біженців, адже ситуації, коли середовище підлаштовувалось під них, були вкрай нечастими, але саме на них розраховували. В описуваному епізоді, для мадам Мезюре біженці приносили дохід. Справа бізнесу вимагала від неї ввічливості і толерантності, що було сприйнято росіянами за можливість адаптувати французів до себе.

В. Набоков у багатому чому автобіографічному романі «Дивись на арлекінів!» також наводить епізод, який яскраво характеризує очікування емігрантів від середовища, яке їх приймало. Герой твору, який, як і автор, навчався в Оксфорді, повинен був допомогти у постановці «Ревізора» М. Гоголя у якості «спеціаліста по Росії». Коли режисер Івор Блек виказав йому свої роздуми щодо постановки (відверто наївні, чого і можна було очікувати від корінного англійця), експерт навіть не схотів щось доводити, вважаючи, що людину, яка має такі дивні упередження щодо Росії, важко переконати [17, с. 7–11]. Цей епізод говорить, про те, що були біженці, які просто не вірили у готовність та здатність західного світу сприйняти Росію такою, якою вона була насправді.

Часто в уста іноземних героїв творів вкладається етнічний автостереотип росіян. Яскраві приклади містяться у «Вечірньому супутнику» Г. Газданова. Розмова між росіянином та колишнім французьким міністром, який відійшов від справ (ймовірно, прототипом став Ж. Клемансо):

– Вы француз?

– Нет, я русский.

– То-то Вас носит нелегкая в три часа ночи.

Витримки з цього ж твору: «Вы читали Фауста? – вдруг перебил себя и сам себе ответил: – Да, конечно, читали, все русские читают». «Вы дикарь, – ответил он, – Вы задаете вопросы, которых не приня-

то задавать. Евронец никогда бы этого не позволил. Но я предпочитаю это» [10]. Національні риси, якими нібито характеризує росіян у даному випадку французький посадовець – схильність до розмірковування під час нічних прогулянок, інтерес до читання та незрозумілість російської душі для іноземців при її магнетичних властивостях – це традиційні характеристики автостереотипу росіян. Тобто можливість літератури еміграції відображати бачення росіян іншими етносами можна поставити під питання. Для реконструкції бачення емігрантів власне населенням країн-реципієнтів необхідно використовувати джерела неемігрантського походження, хоча їх масив значно менший, ніж кількість характеристик емігрантів у російських нарративних джерелах, які вкладалися в уста французів чи то німців. Для подібних реконструкцій доречніше залучати пресу (англійську, французьку, бельгійську тощо), яка не оминала увагою і еміграцію (нелегко не згадати про двомільйонне населення в Європі, яке з'явилося внаслідок катаклізмів початку століття). Такі витримки преси, наприклад, збирав М. Оболенський, начальник Загальної канцелярії Великого князя Миколи Миколайовича, і вони зберігаються на сьогодні у його особистому фонді в архіві Будинку російського зарубіжжя ім. Олександра Солженіцина (м. Москва) [25]. Щодо зарубіжних літературних джерел, то багато характеристик російського біженства містять твори Е. М. Ремарка емігрантського періоду. Але образ російських емігрантів очима європейців не становить предмета даного дослідження, ми просто підкреслимо, що у подібних реконструкціях література екзилу може бути використана лише у якості допоміжних джерел.

Доповнюючи тематику інформативності художньої літератури для реконструкції уявлень росіян та емігрантів одне про одного, зазначимо, що траплявся і такий феномен – перенесення характеристик способу життя і розмірковувань, традиційних для біженства, на населення інших країн. Подібне зустрічається в оповіданні Г. Газданова «Жебрак». Головний герой твору – француз Вердье, він залишив комфортне життя успішного підприємця, з маєтком, походами до театру та іншими благами, і пішов добровільно жебракувати, живучи у коробці, поїдаючи об'їдки і не бажаючи повертатися до нормального життя. Постійний пошук сенсу життя як причина втечі від світу – традиційна для літератури характеристика російської душі, яка була перенесена на француза Вердье [11]. Можливо, це явище слід розглядати як певне «примирення» із оточуючими суспільствами, розуміння близькості аборигенного населення та біженців, єдності їх про-

блем і духовних пошуків. Не дивно, що Вердє знаменує своє відродження з того, що він починає читати щось, окрім газет. Ще раз підкреслимо важливість читання «справжньої» літератури у якості компоненти саморепрезентації емігрантів.

Література також фіксує ряд таких моментів ментальності російських емігрантів, до яких практично неможливо «пробратися» через документальні джерела, і які часто «випадають» із основної лінії оповіді у мемуаристиці. Наприклад, літератори неодноразово зазначають той факт, що емігрантів морально сковували простори західних мегаполісів. Герой твору В. Набокова «Дивись на арлекінів» був дуже вдячний своєму знайомому за те, що той його підвозив на авто «без возни с ужасно мелкими, тонкими липучими лентами автобусных билетов и без рискованных погружений в громовую муть метро» [17, с. 149]. У багатьох творах Г. Газданова простежується або бажання головних героїв поїхати до Австралії, або ж і сам факт від'їзду (край світу), і разом із тим не завжди ці герої проявляють подібну мобільність у місті [7]. У «Княжих ночах» Ж. Кесселя головна героїня Олена та її коханий не виходять багато місяців за межі вулиці Пігаль, для них поїздка на прогулянку до Булонського лісу у передмістя Парижа видається занадто тривалим заходом. Цим частково пояснюється компактне проживання росіян, яким таким чином було легше задовольняти потреби, не виходячи у «великий світ»: «Таинственное размножение русских в силу закона скопления». Разом із тим еміграція демонструвала готовність їхати у колонії європейських держав, так вже згадувана Олена приймає миттєве рішення їхати до французької Африки разом із майбутнім чоловіком Антоном Іртишем [12, с. 123–287]. В чому причина того, що для Олени Булонський ліс був далі від Пігалью, ніж Туніс чи Мароко? Ймовірно, знову ж таки, прагнення біженців відповідати на виклики, які стоять перед ними радикально (про причини цього явища ми вже вели мову вище).

Трапляються вказівки у літературних джерелах на особливий механізм адаптації емігрантів – втечу від дрібних конфліктів побутового рівня, які можливо вирішити, зіткнувшись із ситуацією у лоб. А. Ремезов у оповіданні «Індустріальна підкова», зокрема, наводить приклад ситуації, коли емігрант через сварку із консьержкою змушений був з'їхати із звичної квартири у передмістя, причому, здійснюючи оплату обох помешкань. Сварка, насправді, не мала підстав. Консьержка не так зрозуміла російську мову і сприйняла уривок фрази за аналог французької «Циц», образившись, жінка зробила нестерпним життя наймача квартири, він навіть змушений був їсти сухарі, аби за-

йвий раз не виходити з дому. І хоча основна тема твору полягає у беззахисності емігрантів навіть перед місцевими жителями такого невисоко рангу як консьєржка, адже її мотивація грубоців була такою «я на своїй землі, а ви отирайтесь в свою країну», крізь цю очевидну мораль проступає певна характеристика типового емігранта. Він не бажає застосовувати найменшу твердість, не кажучи вже про силові методи, до вирішення питання (адже можлива розмова з консьєржкою, за сюжетом – вона істерична і не йде на діалог, та є господар житла і скарга йому від того, хто сплачує оренду регулярно, певно прояснила би ситуацію) [29, с. 108–143]. Ймовірніше за все, ментальний бар'єр до вирішення дрібних життєвих конфліктів був саме і створений ситуацією регулярного безправ'я біженців і відкладання вирішення їх питань з боку офіційних установ країн-реципієнтів. Вплинуло, деською мірою, і споживацтво значної частини біженців, вихованої на тому, що перед ними в оточуючого соціуму є обов'язки (систематична допомога з боку Червоного Хреста, російських благодійних організацій, безкоштовні їдальні, лікарняні місця тощо). Постійна допомога сприяла притупленню здатності біженців до протистояння світові та виживання у ньому самотужки.

Неодноразово літератори зверталися до теми довіри та взаємодопомоги біженців. Часто у відповідальний момент чи у скрутні поруч із героями творів опинялися чужі люди, які допомагали вийти із ситуації, нічого не потребуючи на заміні. Князю Ашкеліані (Ж. Кесель «Княжі ночі») втекти з місця бійки до приїзду поліції, наслідком якого могло стати виселення з країни, допомагає незнайомий шофер [12, с. 252–256]. Колишньому сенатору і професору Стратонову, а на одинадцятому році еміграції – безпритульному торгівцю їжею «з валізи» – допомагає повернутися до рідних кухарка із бюргерської родини, сама збідніла емігрантка (А. Буров «Була земля») [30, с. 32–50; 31, с. 51–81]. Дійсно, рівень взаємодопомоги емігрантів вражає, але підкреслення ситуації підтримки саме з боку «своїх» поруч із несправедливим ставленням «і інших» (в даному випадку населення країн прибуття) призводило до замикання і без того доволі вузького емігрантського світу, налаштування біженців саме на конфліктні ситуації із місцевим населенням. Література ніби транслювала посил: покластися можна лише на «свого». А оскільки біженці були «читаючою публікою», то можна із великою долею ймовірності стверджувати, що література не лише є джерелом з історії свідомості російських біженців першої післяреволюційної хвилі, вона, за великим рахунком, брала участь у формуванні цієї свідомості.

Навіть доволі стислий джерелознавчий аналіз художньої літератури дає можливість говорити про великий вплив катастрофи Громадянської війни на ментальність російської еміграції. Громадянська війна розлучала сім'ї, позбавляла майна біженців, змушувала їх жити у постійному жаху, але разом із тим вона породила потребу саме у кризових ситуаціях, як тих, де кожен може знайти самовираження. Опинившись у «нормальному житті», багато емігрантів відчували свою непотрібність соціуму. Це явище було підмічено Г. Газдановим у творі «Чорні лебеді». Ось що пише автор про головного героя Павлова, який міг послухати 12-годинний робочий день із навчанням у Сорбонні впочі: «Он мог бы быть незаменимым капитаном корабля, но при испредедном условии, чтобы с кораблем постоянно происходили катастрофы, он мог бы быть прекрасным путешественником через город, подвергающийся землетрясению, или через страну, охватенную эпидемией чумы, или через горящий лес. Но ничего этого не было – ни страны, ни леса, ни корабля; и Павлов жил в дешевой парижской гостинице и работал, как все другие» [7].

Отже, художня література може слугувати джерелом для дослідження соціальних та ментальних трансформацій, які відбувалися з російською еміграцією першої післяреволюційної хвилі. Причому найбільш інформативними постають твори молодшого покоління літераторів-емігрантів, рефлексії яких зосередилися саме на вигнанні, а не попередніх катаклізмах на території Росії, що було характерно для старшого покоління письменників. Художня література відображає ряд ментальних механізмів адаптації (пошук позитиву у ситуації вигнання, конструювання нових соціальних ідентичностей, загурення у сімейне життя тощо). Літературні джерела дозволяють прослідкувати зміни у морально-етичній сфері біженства (прагнення до швидкого збагачення, допустимість роботи у сфері інтимних послуг для жінок тощо). Чимало інформації містить художня література і стосовно ставлення біженців до накопичення матеріальних коштів, взаємовідносин з етносами країни-реципієнтів, можливості переїзду на нове місце. Загучення літературних джерел є доречним для дослідження соціально-психологічної та культурної адаптації російських емігрантів до суспільств європейських держав.

Бібліографічні посилання

1. *Болебрух А. Г.* Російське суспільство кінця 19 ст. у чехівській інтерпретації: художня література як історичне джерело / А. Г. Болебрух // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: розвідки з теорії

та методології досліджень. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 14–22.

2. *Варшавский В.* Незамеченное поколение [Электронный ресурс] / В. Варшавский. – Нью-Йорк, 1954. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/347787>.

3. Воспоминания Великой Княгини Марии Павловны / ред. И. В. Захарова. – М. : Захаров, 2004. – 512 с.

4. *Газданов Г.* История одного путешествия / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_puteshestvie.txt.

5. *Газданов Г.* Вечер у Клэр. Ночные дороги / Г. Газданов. – СПб. : Азбука-классика, 2009. – 410 с.

6. *Газданов Г.* Призрак Александра Вольфа / Г. Газданов. – СПб. : Азбука-классика, 2009. – 217 с.

7. *Газданов Г.* Черные лебеди / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_lebedi.txt

8. *Газданов Г.* Судьба Саломей / Г. Газданов. – Режим доступа : <http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/salomca.txt>

9. *Газданов Г.* Возвращение Будды / Г. Газданов. – Режим доступа : <http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/budda.txt>

10. *Газданов Г.* Вечерний спутник / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_sputnik.txt

11. *Газданов Г.* Нищий / Г. Газданов. – Режим доступа : http://lib.ru/PROZA/GAZDANOW/gazdanov_nish.txt

12. *Ж. Кессель, В. Душкин.* Княжеские ночи / Ж. Кессель. – М. : Вече, 2007. – С. 12–287.

13. *Кулешова Н. Ю.* «Большой день»: грядущая война в литературе 1930-х гг. / Н. Ю. Кулешова // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 181–191.

14. *Миронец Н. И.* Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) / Н. И. Миронец // История СССР. – 1976. – № 1. – С. 125–141.

15. *Набелек О. Э.* Проблемы пореформенного дворянства в художественной литературе 1860-х гг. / О. Э. Набелек // Вестник Московского ун-та. – Серия 8 : История. – 2008. – № 1. – С. 33–41.

16. *Набоков В.* Машенька / В. Набоков // Набоков В. Дар: Роман. – Свердловск : Средне-Уральское книжное изд-во, 1990. – 587 с.

17. *Набоков В.* Смотри на арлекинов / В. Набоков. – СПб. : Азбука-классика, 2012. – 283 с.

18. *Набоков В.* Другие берега / В. Набоков. – СПб. : Азбука-классика, 2012. – 288 с.

19. Новый дом. – № 3. – 1927.

20. Предтеченский А. В. Художественная литература как исторический источник / А. В. Предтеченский // Вестник ЛГУ. – № 14. – Серия : Истории, языка и литературы. – Вып. 3. – 1964. – С. 76–85.

21. Рябченко О. Студенство Радянської України в літературно-художніх образах українських письменників другої половини 1920-х рр. / О. Рябченко // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С. 93–111.

22. Седых А. Звездочеты с Босфора / А. Седых. – Режим доступа : <http://www.rulit.net/books/zvezdochoty-s-bosfora-read-180230-3.html>

23. Сенявская Е. С. Литература фронтового поколения как исторический источник / Е. С. Сенявская // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 101–109.

24. Смирнова И. В. Художественный образ и реальность: «окопная жизнь» на Западном фронте (1914–1918) в письмах солдат и романах писателей военного поколения / И. В. Смирнова // Вестник Московского ун-та. – Серия 8: История. – 2011. – № 4. – С. 102–118.

25. Фонд 2. Архива Н.Л. Оболенского – начальника Общей канцелярии Великого князя Николая Николаевича. – Режим доступа : http://www.bfrz.ru/?mod=arhiv&fond_id=2

26. Числа. – № 1. – 1930 г.

27. Числа. – № 2–3. – 1930 г.

28. Числа. – № 4. – 1930–1931 г.

29. Числа. – № 5. – 1931 г.

30. Числа. – № 6. – 1932 г.

31. Числа. – № 7–8. – 1933 г.

32. Числа. – № 9. – 1933 г.

33. Числа. – № 10. – 1934 г.

34. Шмелев И. Иностранец / И. Шмелев. – Режим доступа : http://az.lib.ru/s/shmelew_i_s/text_0060.shtml

35. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний / С. Шмидт // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С. 40–49.

Надійшла до редколегії 12.11.2012